

Saltykly binagärliđi

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январь, 2025

Saltykly binagärliđi SALTUKLU MİMARİSİ

■ Saltuklular

Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1071-1202 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türkmen Beyliđi'dir. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın, 1071 yılında Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra, zaferin kazanılmasında yararlılığı görülen beylere, kendi bölgelerinde birer beylik kurup, Selçuklulara bağlı olarak yaşamalarına müsaade etmesi ile Anadolu'da yeni bir Türk dönemi açılmıştır. Alp Arslan, önemli komutanlardan Ebul Kasım Saltuk'a da ıkta olarak Erzurum ve havalisini vermişti. Saltuklu Beyliđi sınırları içerisinde, başkent Erzurum olmak üzere Bayburt, Tercan, İspir, Oltu ve Micingirt gibi şehir ve kaleler bulunuyordu.[1] Saltukluların en etkili yöneticileri arasında Ebul Kasım, Gazi ve Ali gösterilmektedir.

Selçuklular, Danişmendliler, Mengüçükler, Saltuklular, Artuklular ve Sökmenliler de iskân siyaseti gereği olarak, Orta ve Doğu Anadolu'nun, vadi, ova ve yaylalarına, yurt olarak yerleştirilirken, kısa zamanda bu nüfusu üretici duruma getirmeye; eskiden mevcut veya yeni teşekkül eden yerleşme merkezlerini ve çevrelerini canlı birer Türk-kültür merkezi haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Saltuklular zamanında Erzurum, diğer Anadolu şehirleri gibi iktisadi ve ticari açıdan oldukça müreffeh bir şehir idi. Bölge, Akdeniz'deki limanlardan ve Suriye'den hareket edip; Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla Azerbaycan ve İran'a giden veya Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz'e veya Trabzon limanlarına ulaşan büyük bir kervan yolunun güzergahında bulunduğu için, ticari hayat oldukça canlı idi.

■ Kaleler

Saltuklular, egemen oldukları bölgede yeni kaleler inşa etmemiş, Bizanslılardan ve daha önceki dönemlerden kalan kalelere yerleşerek onları onarmış ve kullanmışlardır. Erzurum, Hasankale, Tortum, İspir, Oltu, Avnik, Micingird, Zivin, Tercan, Kars ve Bayburt kalelerinin, kuruluşları M.Ö.'lere kadar indirilmektedir. Müstahkem mevkilere yerleştirilen bu kaleler, Saltuklular tarafından ele geçirilmiş ve birtakım değişiklikler ve eklentilerle bu kaleleri kullanmışlardır. Saltukluların merkezi Erzurum olduğu için, Saltuklu emirleri de Erzurum'da oturmuştur. Bayburt Kalesi; Trabzon'daki Bizanslılara karşı Erzurum'u korurken, Hasankale, Tortum, Oltu, Zivin ve Micingirt Kaleleri de Gürcü istilasına karşı savunma merkezleri olmuştur. Kars Kalesi Saltuklu hakimiyetinde olduğu sırada yeni baştan tahkim edilmiştir.

■ Erzurum Kalesi

Bugünkü şehrin orta kesiminde hafif yükseltili bir tepe üzerinde bulunan iç kale, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir konuma sahiptir. Duvarları yer yer burçlar ve dayanak kuleleri ile desteklenmiştir. Kalenin hemen doğusundan geçen dere nedeni ile bu kesim oldukça eğimlidir. Kale üç kat surla tahkim edilmişti. iç kale, dış ve orta surların ortasında bir tepe üzerine kurulmuştur (Resim 1).

Erzurum Kalesi'nin kuruluş tarihiyle ilgili ilk yazılı kaynaklar M.S. 415 yılını vermektedir. Kale, Bizans Generali Anatolius tarafından yaptırılmış ve İmparatorun adından ötürü "Theodosiopolis" ismi verilmiştir.[2] Bugünkü Erzurum adı ise şu şekilde meydana gelmiştir; Erzen'in (Karaz) Selçuklular tarafından yıkılması üzerine halkı Theodosiopolis'e göç edince, geldikleri bu şehre Erzen ismini vermişler ve Siirt yakınlarındaki Erzen'den ayırt etmek aynı zamanda Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için de "Erzen er-Rum" şeklinde ifade etmişlerdir. Daha sonra ise bu ad Erzurum şekline dönüşmüştür. M.S. 502'de Sasanilerin eline geçen Kale, sık sık Bizans ve İranlılar arasında el değiştirmiştir.[3]

VII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans'ın doğuya egemen olmasını önlemek için görevlendirilen Habib bin Mesleme aracılığıyla şehir ilk kez Araplar tarafından ele geçirilmiştir. 755'te Halife Ebu Mansur, Kale'yi tamir ederek güçlendirmiştir.[4]

1048'de Erzurum'a kadar gelen Türk birliklerinin başında Kutalmış ve İbrahim Yınal bulunmaktaydı. Bunlar, şehrin kuzeybatısında yer alan ve ilk yerleşim yeri olan Karaz'ı kuşatma altına alıp ele geçirmişler, bu kuşatmadan kurtulanlar Theodosiopolis'e sığınmışlardır. Bu tarihten itibaren bölge Türk egemenliğine geçmiştir.[5]

Bu tarihten sonra çeşitli saldırılara rağmen ayakta kalmayı başaran Kale ile ilgili fazla bir belge ve kitabe bulunmamasına rağmen, pek çok kez onarım gördüğü, bugünkü duvarlarından anlaşılmaktadır.

Kalenin güneybatı köşesinde, üzerinde kûfi yazılı bir kitabe de bulunan Tepsi Minare-Saat Kulesi veya Kesik Minare olarak isimlendirilen yapı yer almaktadır. 1124-1132 yılları arasında hüküm süren Saltuklu beylerinden Ebul Muzaffer Gazi zamanında yapıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır.[6] Bu yönüyle Erzurum'un en eski yapısıdır.

Erzurum Kalesi dış sur, orta sur ve içkale olmak üzere üç kademeli olarak yapılmıştır. Dış surların büyük bir bölümü Erzurum çevresindeki tabyaların inşasında sökülmüş ve surların malzemesi tabyalarda kullanılmıştır. Şehir çevresinde kısmen sur kalıntıları ile karşılaşılmalıdır. Surlar üzerinde açılan "Tebriz Kapı", "Gürcü Kapı", "Erzincan Kapı" günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı Dönemi'nde Toprak Surlar üzerinde açılan "İstanbul Kapı", "Kavak Kapı", "Kars Kapı" "Harput Kapı"dan ise sadece "Harput Kapı" günümüze gelememiştir. Orta surlar tamamen yok olmuş, iç kale ise sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) onarım gördüğü anlaşılan iç kalenin girişi, "Hisar Peçe" olarak adlandırılan bir tür avluya açılır. Burada çeşitli mekanlar ve bir hamam yer almaktadır. Kalenin asıl girişinin, Saat Kulesi'nin de bulunduğu köşedeki kenar açıklığından olduğu tahmin edilmektedir.

Günümüzde, Kale içerisinde, Kale Mescidi'nden başka hiçbir yapı bulunmamaktadır. Zemini büyük ölçüde toprak dolguya sahip olan Kale içinde, 30-40 yıl öncesine kadar eski yapılar bulunmaktaydı. Bunların askeri amaçla yapılan koğuş, cephanelik ve depo yapıları ile yönetim binaları oldukları tahmin edilmektedir. Bu binaların askeri birliklerin kaleden çekilmesi sonucunda sivil halk tarafından kullanıldıkları bilinmektedir. 2000 yılında Erzurum Müzesi tarafından kazı-sondaj çalışması yapılmış ve Kale'nin batısında, bahsedilen yapılara ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir.

■ Pasinler (Hasan Kale) Kalesi

Bu Kale, sağlamlığı ve müstahkem mevkisi ile Saltukluların Gürcülere karşı önemli direnç noktalarından birini oluşturmuştur. Saltuklulardan önce de var olan Kale, ilçenin kuzeydoğusunda, Hasan Dede Dağı'nın üzerinde kuzey-güney istikametinde, sarp ve sağlam bir kayalık zemin üzerine oturtulmuştur (Resim 2). Hasan Kale'nin[7] sadece İç kalesi günümüze ulaşmıştır. Düzgün kesme taştan inşa edilen Kale surları, burçlarla takviye edilen surlar üzerinde, mazgallar ve seyirdim yerleri halen mevcuttur. Kalenin ana girişi, batıya açılırken bu cephede ayrıca üç kapısı daha bulunmaktadır. Ana giriş, iki sağlam burçla takviye edilerek, iç tarafında mazgal pencereli iki küçük muhafız odasına yer verilmiştir.

■ Tortum Kalesi

Erzurum'un Tortum ilçesinde bulunmaktadır. Yüksek bir kayalık tepe üzerine kurulmuştur. İç Kalede burçlarla takviye edilmiş, dizdar odaları, silah ve erzak ambarları ve sarnıç bulunmaktadır.[8] Dış kaleden gizli bir yolla suya ulaşılmaktadır. Kalenin duvarları kısmen sağlam olup, taşları çevredeki yapılarda kullanılmak üzere sökülüştür. Kale üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Roma dönemine kadar inen Kale, Saltuklular tarafından da kullanılmıştır.

■ İspir Kalesi

Kale, Çoruh nehrinin sınırladığı yüksek bir kayalık alan üzerinde ve çevreye hakim bir noktaya kurulmuştur (Resim 3). Dış kalenin şehir etrafındaki duvarları yıkılmıştır. İspir Kalesi'nin ilk kurucuları hakkında kesin bir bilgi yoktur, ancak Bizanslılardan ve Gürcülerden sonra Saltukoğullarının eline geçtiği bilinmektedir. Erzurum Selçuklularından Mugisüddin Tuğrulşah da kaleyi tamir ettirmiştir.[9] Kale içerisinde Bizans dönemine ait sadece apsis kısmı günümüze gelebilen üç nefli bir Bazilika ve Saltuklu Dönemi'nde yapılan bir mescid bulunmaktadır. Mescidin sekizgen minaresi aynı zamanda gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır.

Kalenin batısında Çoruh nehrine inen gizli bir yol tespit edilmiş ancak yol inşası sırasında bu gizli su yolunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kale duvarları düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olup, batı duvarları ve burçları halen sağlamdır. Kalenin duvarları ve giriş kapısı Kültür Bakanlığı'nca restore edilmişse de restorasyon işlemleri tamamen bitmemiştir.

■ Oltu Kalesi

Erzurum'un kuzey ilçelerinden olan Oltu, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer alır. Bölgeye hayat veren en önemli su kaynağını ise Oltu çayı ve kolları oluşturmaktadır. Oltu'yu önemli kılan özelliklerin başında, Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan iki ana yoldan birinin üzerinde bulunması gelir. Bu yollardan birincisi Erzurum-Aşkale-Bayburt-Gümüşhane yoludur ki, bu yol Trabzon üzerinden Kafkaslar'a açılır. İkinci yol Erzurum-Tortum-Narman'dan Oltu'ya ulaşan yoldur. Bu yol Artvin üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşır. Karadeniz kıyılarından gelip Çoruh havzasını takip eden yol Oltu'dan geçerek Gaziler (Bardız) üzerinden Sarıkamış ve Kars bölgesine ulaşmaktadır. Bu stratejik mevkide bulunan Oltu Kalesi Orta Çağ'da konumu bakımından bölgedeki önemli kaleler arasında yerini almıştır. Oltu çayının kenarında yüksek bir kayalık alan üzerine inşa edilmiş olan kalenin günümüze sadece iç

kalesi gelebilmiştir (Resim 4). Kaleden Oltu çayına inen gizli bir yol bulunmaktadır ki günümüzde burası kapatılmıştır. Kalenin kuzeyinde iki burç bulunmaktadır. Bunlardan soldakinin içerisi türbeye dönüştürülmüştür. Doğuda harap bir hamam ve güney tarafta da bazı yapı kalıntıları mevcuttur.

■ Avnik Kalesi

Erzurum'un Pasinler ilçesinin doğusunda, Çobandede Köprüsü'nü geçtikten sonra Yağan köyü yolu ile bu kaleye ulaşılmaktadır. Kale yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur. Doğu Anadolu'da Saltuklular tarafından kullanılmış önemli kalelerden biridir. Kale iç içe üç duvarla tahkim edilmiştir. Birinci ve ikinci surların kapıları güneye açılmaktadır. Kale içindeki kayalardan birinin içerisi oyularak erzak deposu haline getirilmiştir. İkinci surun kapısı ise daha geniş bir sahaya açılır. Burada varoş bir köy haline getirilmiş ve birtakım yapı kalıntıları da günümüze kadar ulaşmıştır. En yüksek noktaya ise iç kale yerleştirilmiştir. Günümüzde Kale taşları sökülerek civardaki evlerde kullanılmıştır.

■ Micینگirt Kalesi

Micingirt Kalesi, Sarıkamış'a uzaklığı 22 km. olan İnkaya (Micینگirt) köyünde bulunmaktadır. Becen Kalesi olarak da isimlendirilmektedir. Bölgeye ilk Becen (Becan) adlı Saka Türklerinin bir oymağının yerleşmesi ile Becen-gerd ismi verilmiştir. Bu yer M. 949'da Bizans yönetiminde kalmış ve 1048'de Selçuklulara geçerek, 1071'de Saltuklulara verilmiştir.

Kale, sarp bir kayalık alan üzerine, 205mx30m ölçülerinde dikdörtgene yakın planda kurulmuştur (Resim 5-6). Girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Kale içerisinde, kayaya oyulmuş bir sarnıç bulunmaktadır. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen kale duvarlarında Horasan harcı kullanılmıştır.

Güneydoğu köşesindeki burcun batıya bakan yüzünde üç yarım küre şeklinde oyuntu bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen Bayburt

Kalesi'nde olduğu gibi bacini yuvalarıdır. Kalenin, Orta Çağ'da, Saltuklular Dönemi'nde kullanılmış olduğu kitabelerden anlaşılmaktadır

I. Kitabe

El-havarici ve'l-mütemerridin kâ (tilü'l-kefereti ve'l-müşrikin)

Ale'l-mazlumin (Fahrü'l-guzât zahidü'd-din

El-mâlikü mülki er-Rum ve'l Ermen ve Diyarbekr veRebi'atü Şehsüvâri (İran)

El-Hac ve'l-Haremeyn Ebu Mansur Argın Basat (yahut Şah) bin Muhammed

İbn-i Salduk b.Ali b.Ebi El Kasım azze nasruhu (fi-şehr) rebiü'l Evvel (sene selâsin ve) sittemie hicriye (630)[10]

Türkçesi: "Harici ve inadcı ve asillerin kökünü kesen kâfirler ve müşrikler ile savaşı... mazlumlara koruyan, gazilerin övücü, dinin himayecisi Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi'a ülkelerinin sahibi. Ebul Kasım Oğlu Salduk Oğlu, Muhammed oğlu Ebu Mansur Argın Basat (Şah) (yardımı aziz olsun), tarafından hicretin 630 yılı (1233) Rebi'ül ahir'inde yaptırılmıştır."

Bu metinden Saltukluların Kale'deki imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

1181-1182 tarihli Saltuklulara ait en eski kitabe ise Kale'nin köye bakan cephesinde üst kesimde yerleştirilmiştir ki İslami döneme ait olduğu anlaşılan kitabe şöyledir:

II. Kitabe

Feteha kal'el-Mübarek

El-Muazzam Sâhibü

Ed-dünya ve'd-din

(Bi-ticaretin) teceddede hü Tarih Sene 577

Türkçesi: "Mübarek ve Muazzam Kaleyi dinin ve dünyanın sahibi fethetti ve ticareti için onu yeniledi" H. 577/M. 1181-82.

■ Zivin Kalesi

Kars'ın Sarıkamış İlçesi'nin 35 km. batısında, Süngütaşı köyünün doğusunda yer almaktadır. Bu köyün eski adı, Kale'ye de ismini vermiş olan Zivin'dir. Kalenin ilk yapılışı Urartu Dönemi'ne kadar inmektedir.[11] Saltuklular Dönemi'nde tamir edilerek kullanılmıştır.[12]

Eski Erzurum-Kars karayolunun geçtiği ve iki vadinin kesiştiği bir noktada yapılan Kale, Doğu Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan bu yolu da kontrol altına alması bakımından stratejik olarak son derece önemli bir konumdadır. Bu yol askeri olduğu kadar ticari olarak da kalenin önemini bir kat daha artırmıştır.

Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen Kale, yaklaşık 100m.x163m. boyutlarında olup, ana kayanın yapısına uydurulmuştur. Kale duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Kale içinde ana kayaya oyularak yapılan iki sarnıç, batısında basamaklarla suya inilen tünel bulunmaktadır. Surlar Horasan harçlı düzgün kesme taş malzemelidir.

■ Kars Kalesi

Orta Çağ'da Saltuklular tarafından onarılıp kullanılan önemli kalelerden biri de Kars Kalesidir. Karadağ'ın tepesinde kayalık bir alan üzerine kurulan Kale, iç ve dış kaleden teşekkül etmiştir. Kars Kalesi 1239 Moğol istilas, 1386'da Timur'un İşgali sırasında büyük ölçüde zarar görmüştür. Kanuni Sultan Süleyman II. Irakeyn Seferi'ne çıkarken Pasin-Kars sancakbeyine bir ferman göndererek Kale'nin ve şehrin imarını emretmiştir. 5000 amele ve ustayla 1548'de Kars'a gelen Dulkadırlı Ali Bey kalenin tamirine başlamış, fakat bir Safevi baskını sonucu faaliyet yarım kalmıştır. Ancak 1579'da Lala Mustafa Paşa, 28 günde Kars Kalesi'ni imar ettirmiştir. Kalede 5 cami, kubbeli 1 türbe, 1 beylerbeyi sarayı, 1 medrese, 1 hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkanları, yeniçeri kışlası, evler ve tavlalar yapılmıştır. Dış kaleden sadece bir iki burcun kaldığı, iç kalenin ise günümüze kadar sağlam olarak ulaştığı görülmektedir.[13]

İç kale dikdörtgen planlıdır. Batıya açılan asıl giriş kapısına rampalı döşeme bir merdivenle ulaşılmaktadır. Girişin

sağında Celâl Baba Türbesi yer almaktadır. Bu türbe XII. yüzyılda Gürcü- Kıpçak akınları sırasında şehit düşen kale komutanı Celâl Baba'ya aittir. Kalenin kuzey sur duvarlarına bitişik olarak bir kale mescidi yapılmış, dikdörtgen planlı mescid 2 sütunun desteklediği düz ahşap tavanla kapatılmıştır.[14]

■ Bayburt Kalesi

Bayburt Kalesi, Karadeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Kalenin ilk yapımı M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan Urartulara kadar inmektedir. Sonraki dönemlerde Roma, Bizans, Ermeni, Müslüman Araplar ve Trabzon Komnenosları idaresinde el değiştiren Bayburt Kalesi'nde bir takım tamirat ve değişiklikler yapılmıştır.[15] Günümüze ulaşan surların büyük bir kısmı Türkler tarafından inşa edilmiştir (Resim 7). Anadolu Türk dönemi kaleleri içinde, en çok kitabe bulunduran nadir kalelerimizden biridir. Ancak kitabeler Erzurum Selçukluları ve sonrasına aittir. Kale üzerinde 20 adet Arapça kitabe bulunmaktadır.[16]

İç kale dikdörtgene yakın bir plana sahip olup kayalık bir alan üzerine oturtulmuştur. Surlar arazinin durumuna göre üçgen, kare ve yarım yuvarlak burçlarla desteklenmiştir. Sur duvarlarının birkaç yerinde çanak biçiminde çiniler görülür. "Baçini" adı verilen bu çiniler firuze mor ve yeşil renklidir. 2.50m.-3.00m. kalınlığındaki duvarların dış yüzlerinde düzgün kesme taş kaplamalı, içerisi moloz dolguludur. Kale içerisinde, üç nefli bazilikal plana sahip bir kilise, Ebul Feth Camii'ne ait bir kemer parçası, depolar, sarnıç ve bir kısım yapı kalıntıları mevcuttur. Bayburt Kalesi günümüze ulaşan en sağlam kalelerdendir.

► Camiler

■ Erzurum Kale Mescidi

Erzurum İç Kale'de bulunmaktadır.

Erzurum Kale Mescidi üzerinde kitabe yoktur. Yapının tarihi

Tepsi Minare'ye dayanılarak 1125-1150 olarak kabul edilmektedir.[17]

Kale Mescidi kareye yakın bir dikdörtgen alan üzerine oturtulmuş, mihrap önü bölümü kubbeli[18] ve taşıyıcıların düzenlenişi ile mihraba dik üç sahından teşekkül etmiştir (Resim 8).

Mescidin harim kısmı oldukça küçük olmasına rağmen, ortadaki L şekilli payelerle iki kısma ayrılmıştır. Birinci bölüm giriş kısmıdır ki bu kısım, ortada çapraz tonoz, iki yanda beşik tonozla örtülmüştür. Ortadaki L şeklindeki payelerin batı tarafta bulunanında beş köşeli küçük bir mihrap nişi açılarak diğerinden ayrılmıştır. İbadet alanı içerisinde, giriş kısmı ile mihrap önü bölümü, sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır.

Mescidin ikinci kısmını oluşturan mihrap önü bölümü ortada kubbe, yanlarda ise tonozla örtülmüştür. Daralarak yükselen iki kademeli mukarnaslı kuşaklarla kubbeye geçilmektedir. Kasnakta açılan dört pencere ile mihrap önü bölümü aydınlatılmıştır. Mihrabın, her iki yanında duvarlara açılmış birer küçük niş bulunmaktadır.

Mescidin mihrabı, düzenleniş bakımından çok farklı olup, iç kalenin güney bedenlerinden biri içerisinde ve iki kademeli olarak düzenlenmiştir. İbadet alanına kıyasla oldukça büyük tutulan mihrabın ana çerçevesi dikdörtgen, düz bir bordür ile belirtilmiştir. Bordürün iç kısmında mihrabı üç yönden çevreleyen altıgenlerden oluşan bir kuşak dolanmaktadır. İki kademeli sivri bir kemerle sınırlandırılan mihrap nişinin kavsarası işlenmemiş ve içinde ikinci bir nişe yer verilmiştir.

Minare: İç kalenin güneybatı köşesinde, Mescidin yakınında Tepsi Minare olarak da adlandırılan minare yer almaktadır[19] (Resim 9-10). Minare, gövdesinin üst kesimindeki kitabeye göre, Saltuklu Hükümdarı Emir Muzaffer Gazi zamanında (1124-32) yaptırılmıştır. Yazıt şerefe üst kenarına yakın yerde, taş üzerine pişmiş tuğladan kûfi harflerle yazılmıştır. Türkçe Karşılığı: "İkbal (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslâm'ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri arkası

(Meliklerin) ve emirlerin güneşi Ebü'l Kasımoğlu Ebü'l Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey içindir".[20]

Kitabe kuşağının güney tarafından bir kısmı, 1881 yılında, II. Abdülhamit zamanında saatin yerleştirilişi sırasında sökülmüştür. Bu söküntü, kitabenin tarih yerine rastlamıştır. Böylece bu kitabeye göre tarihlendirilen minarenin ve buna bağlantılı olarak Kale Mescidi'nin inşası için XI. yüzyılın ilk yarısı kabul edilmektedir.

Kare kaideli ve silindirik gövdeli minare, temelden sur seviyesine kadar kesme taşlardan, surdan itibaren atlamalı olarak üç sıra kırmızı, iki sıra beyaz taştan örülmüştür. Dikdörtgen çerçeveli, minarenin girişi düz atkı taşlıdır. Yüzeyi bezemeli sivri kemerli bir alınlığa sahiptir. Silindirik gövde, kırmızı tuğlalarla sepet örgü tarzında devam ettirilmiştir. Gövdenin üst kısmına sonradan saat yerleştirilmiştir. Şerefeden yukarısı yıkılan minarenin üst kesimine XIX. yüzyılda Batılı tarzda sütunlu bir bölüm ilave edilmiştir.

■ İspir Kale Mescidi

İspir Kalesi içinde, çevreye hakim bir noktada ve iç kalenin en yüksek noktasında inşa edilmiştir (Resim 11). Mescidin üzerinde kitabe yoktur ancak üslup özellikleri XII. yüzyıla uygun düşmektedir.[21]

İspir Kale Mescidi, dıştan dışa 10.80 m.x9.50 m. boyutlarında, kareye yakın bir alan üzerinde inşa edilmiş, kubbesiyle öne çıkan parçalı bir örtüye sahiptir (Resim 11). Cephenin güneybatı köşesinde, Kale burçlarından biri üzerinde minare yükselmektedir. Mescidin kuzey cephesinde, eksenden kuzeydoğu köşeye doğru kaydırılmış sivri kemerli ve mukarnas kavsaralı bir girişi bulunmaktadır.

Mescidin ibadet alanı 7.20 m.x8.50 m. boyutlarında ve kareye yakın ölçülerde düzenlenmiştir. Bir bölümü kubbe ile örtülü olan bu alan, kubbe kasnağında dört ana yöne açılan pencerelerle birlikte biri kuzey, biri de güney duvara açılmış iki mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır.[22] Hiçbir

bezemenin görölmediği, mihrabın, sonradan yapıldığı, dış duvarda görülen dolgudan anlaşılmaktadır.

İbadet alanının üst örtüsü üç bölümlüdür. Kuzeydoğu köşesine rastlayan kare alan kubbeli, bunun batısında kalan kısım doğu-batı doğrultusunda uzanan sivri kemerli bir tonozla, güneydoğu köşesinde kalan kısım ise kuzey-güney yönünde uzanan yine sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Caminin mihrap önü kubbesine içleri dört sıra mukarnaslı dolguya sahip pendentiflerle geçilmiştir.

Minare: Mescidin minaresi, kale burcunun üzerine inşa edilmiştir. Minare dışardan dört bölüm halindeki farklı duvar örgü izleri ile dikkat çekmektedir. En altta temeli oluşturan moloz taşlarla örülmüş silindirik kale burcu, onun üzerinde Mescid ile birlikte inşa edilmiş olan minarenin küp kısmı ve daha sonra ongen gövde yükselir. Şerefeye kadar tamamen kesme taştan örülmüştür.[23] Minare gövdesinde mazgal pencereler açılarak, merdivenler aydınlatılmıştır. Şerefeye, altı tuğladan yapılmış dört sıra kirpi saçak, ortasındaki yatay bir sıra tuğla dizimi ile iki kısma ayrılmıştır. Şerefeye korkulukları ve külah kısmı yıkılmıştır. Minarenin kapısı ise kuzey yönüne, Mescidin damına açılmaktadır. Mescidde bezeme yoktur. Damda küçük ölçülerde bir de oda yer almaktadır.

Mescidin inşasında kullanılan ana malzeme, kesme taştır. Duvar kalınlığı 1.m. kadar olup, genişlik alttan yukarıya doğru azalmaktadır.

■ Erzurum Ulu Cami

Erzurum şehir merkezinde Tebriz Kapı Semtinde bulunmaktadır (Resim 12).

Bugün mevcut olmayan bir kitabeye göre Cami, M.1179 yılında Saltuklulardan İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Muhammed tarafından yaptırılmıştır.[24]

Ulu Cami 54m x 41.7m boyutlarında, dikdörtgen bir plana sahiptir. İç mekan düzenleniş açısından mihraba dikey yedi sahından teşekkül etmiştir.[25]

Caminin kuzey cephesi; üç kapı ve altı pencere ile en

hareketli cepheyi oluşturmaktadır. Cephenin ortasındaki giriş, mihrap eksenine rastlamaktadır. Kuzey cephede bulunan üç kapının da üzerinde kitabe yoktur. Yukarıda ifade edildiği gibi cepheler ve içerisi 1965 yılında restore edilerek bazı orijinal özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir.

Doğu cephede, iki kapı ve altı pencere bulunmaktadır. Bu cephedeki kuzeydoğu giriş üzerinde M.1860 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır.[26] Güney cephede ise mihrap önü bölümünde iki öküz gözü pencere, yanlarda da altı pencere açılmıştır.[27] Bu cephede mihrabın taşıntısı yoktur ve mihrap önü bölümü ahşap kırlangıç kubbe ile örtülmüştür.

Erzurum Ulu Camii içten; 50.80 m.x38.60 m. boyutlarında olup, mihraba dik yedi sahına ayrılmıştır (Resim 13). Caminin orta sahnı, genişliği, yüksekliği, profilli ayak ve kemerlerin düzenlenişi ile yan sahnılardan farklı bir görünüme sahiptir. Taşıyıcı ayaklar, bulundukları yere ve taşıyacakları ağırlığa göre muhtelif şekil ve ölçülerde yapılmıştır. Orta sahnın mihrap önü kısmında ahşaptan, “kırlangıç örtü” olarak isimlendirilen ve bölgede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan bir kubbe bulunmaktadır (Resim 14). Ahşap kubbe, ikisi kible duvarına bağlı ve ikisi de L şeklindeki iki büyük ayak ile taşınmaktadır. Kubbenin kirişleri üzerinde boya ile yazılmış biri güney tarafında açılmış olan, dikdörtgen küçük pencerenin alt kenarını teşkil eden üçüncü sıradaki kiriş üzerinde (M.1787-88) diğeri kuzey tarafında dördüncü sırada (Bünyad-1 sene M.1858-59) şeklinde iki tarih görülmektedir.[28] Yan sahnılar takriben 6 m. genişliğindedir. Batıdan birinci sahnın kible duvarındaki pencerenin solunda M. 1629-30 tarihini taşıyan dört satırlık bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Kubbenin kuzeyinde doğu batı yönündeki dikdörtgen bölme, ortasında kubbeli bir fener bulunan çapraz tonozla örtülmüştür. Orta sahnın ortasındaki dikdörtgen alan, sonradan doğu ve batı yanlarına birer kemer atılmak suretiyle kareye çevrilmiş ve tepesi açık, mukarnaslı, bir tonoz ile örtülmüştür.[29]

Caminin kuzey duvarının doğuya yakın iç yüzünde, sonradan örülen bir duvarın gizlediği ve merdivenle çıkılan bir küçük

oda bulunmaktadır. Araştırmacıların “kütüphane” veya “itikaf odası” olarak nitelendirdikleri bir hücrenin[30] altında, kemeri profilli bir niş yer almaktadır.[31]

Mihrap: Kible duvarı üzerinde içe doğru kademeli olarak derinleşen enli ve yüzeysel dört silmeden oluşan sivri kemerli mihrap, üç sıra mukarnas kavsaralı olarak yapılmıştır. Bordür de sekizgenlerden meydana gelen geometrik motifler işlenmiştir. Ana mihrapta görülen sonsuzluk prensibi içerisinde tasarlanmış geometrik süsleme şeridi, Selçuklu Devri’nin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.[32] Doğudan ve batıdan ikinci sahinların sonunda da farklı düzenlenmiş sade birer mihrap daha bulunmaktadır.

Minare: Caminin minaresi kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir. Minare alt kısmı moloz taş, üst kısmı kesme taş kaplı yüksek bir kaide üzerine oturtulmuştur. Yüksekte bulunan kapısına, kaide ile caminin kuzey duvarı arasına yerleştirilen bir merdivenle çıkılan minarenin papucu, dam hizasından başlamaktadır. Tuğla ile örülmüş silindirik gövde, ancak şerefe hizasına kadar sağlam kalabilmiştir.

Erzurum Ulu Cami’nin kapıları, Selçuklu taçkapılarıyla kıyaslanamayacak kadar sade ve Osmanlı’nın son dönem mimari özelliklerini yansıtan Batılılaşma tarzı özelliklere sahiptir.[33]

■ Türbe ve Kümbetler

Erzurum Emir Saltuk Kümbeti: Erzurum’da Çifte Minareli Medrese’nin güneyinde, bugün ortadan kalkmış olan yanındaki üç anonim kümbetle birlikte eski mezarlığın ortasında bulunmaktadır (Resim 15).

Kümbetin Saltuklulardan İzzeddin Saltuk’a ait olduğu kabul edilmektedir. Emir Saltuk, Nisan 1168 yılında ölmüş ve aynı yıl yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Bu kümbetin de en geç 1189-1190 yılında tamamlanmış olduğu düşünülmektedir.[34]

Emir Saltuk Kümbeti bağımsız ve iki katlı olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlı cenazelik bölümü üzerinde sekizgen gövde yükselmektedir. Sekizgen gövde üçgen alınlıklarla

tamamlandıktan sonra, silindirik olarak sonuçlanmaktadır. İçten kubbe, dıştan ise hafif şişkince bir külah örtüye sahiptir.

Kümbet, dıştan yarı yüksekliğe kadar sekizgen planlı bir gövdeye sahiptir. Girişi kuzey yönde açılmış, kemer alınlığı köşeli yıldızların oluşturduğu bezemeler ile süslüdür. Kümbetin sekiz yüzü de dıştan aynı düzenlemeye sahiptir. Kuzey yöndeki tek fark girişin bu yönde açılmış olmasıdır. Gövdenin dört ana yönlerinde ikiz mazgal pencerelere yer verilmiştir. Pencereler, kalın, kısa tutulmuş ve bir sütunla ikiz kemerli şekle dönüştürülmüştür. Üçgen alınlıklar ile son bulan cephede, hem gövdenin tamamlayıcısı hem de kasnak görevini üstlenen silindirik alanda, sekizgen gövdenin köşelerine gelen yerlerde, üçgen kesitli sekiz niş bulunmaktadır. Nişlerin her birinin tepeliğinde farklı figürler ve bitkisel unsurlar tasvir edilmiştir. Kalın bir kaytan silme külahın altında bütün gövdeyi dolanmaktadır. Külah alışılmış konik görüntünün dışında, kubbe ölçülerine daha yakın bir formda olup, üzeri taş kaplamadır. Kümbet üzerinde en çok önemsenen bezeme üçgen nişler içerisinde yer alan figürlerdir. Sekiz nişin içerisinde istiridye bezemeli ve stilize edilmiş “hayat ağacı” motiflerinin dışında; karşılıklı (antitetik) grifon ve ejder figürleri,[35] kanatları açık kartal, istiridye niş altında tavşan ve boğa figürleri görülmektedir.

Kümbetin üst katına bölümüne, kuzey yönden, düz zemin seviyesinden girilmektedir. İç mekan sekizgen planlı olarak düzenlenmiştir. Gövdeden, kubbeye geçişlerde örtüye geçileceği, sekizgenin köşelerinde, sekiz istiridye yivli trompuk kullanılmıştır. İç mekanda sıva kullanılmamış ve dışarıdaki düzgün kesme taş işçiliği içeride görülmemektedir. Kuzey yönde, kümbetin içine girildikten sonra zeminden beş basamakla inildikten sonra küçük sivri kemerli bir girişle cenazelik bölümüne ulaşılır. Cenazelik bölümü dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü olup, tamamen toprak altındadır. Bu uygulama ile Emir Saltuk Kümbeti, dönemi içerisinde tek örnektir. Cenazelik bölümünde pencere yoktur ve üzeri beşik tonozla örtülmüş olup, içerisinde mezar ya da sanduka da

bulunmamaktadır.

Nişler içerisindeki figürlerin, Uzak Doğu’da, Türk ve Çin çevrelerinde yaygın olan 12 hayvanlı takvimi temsil ettiği söylene de, bu hayvanların sayısının beş olması bu takvimle olan ilişkisini zayıflatmaktadır. Ancak bu kompozisyonların Orta Asya Türk inancı ve yaşayışı ile ilgili mitolojik konuları da yansıttığı muhakkaktır.

Emir Saltuk Kümbetinin inşasında kırmızı, beyaz ve gri olmak üzere üç renkli kesme taş kullanılmıştır. Kûlah kaplaması ise plaka taşlarla yapılmıştır.

■ Tercan Mama Hatun Türbesi:

Erzincan’ın Tercan ilçesinde hükümet binasının yaklaşık 150 m. kadar batısında bulunmaktadır (Resim 17). Yapım kitabesi mevcut değildir. Tarihi bilgilere dayanılarak bu türbenin Mama Hatun tarafından, XII. yüzyılının sonu XIII. yüzyılın başlarında[36] inşa ettirilmiş olduğu kabul edilmektedir.

Mama Hatun, Saltuklulardan II. İzzeddin Saltuk’un kızı ve Muhammed’in kardeşidir. 1191-1201 yılları arasında Erzurum Melikesi olarak görülen Mama Hatun’un ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.[37]

Mama Hatun Türbesi bağımsız olarak inşa edilmiş, iki katlı, dilimli gövdeli ve üzeri kûlahla örtülmüş bir mezar yapısıdır. Kare planlı cenazelik bölümü üzerine yükselen dilimli gövde, dairesel planlı ikinci bir yapıyla kuşatılmıştır. Bu düzenlemesi ile Anadolu Türbe mimarisi içerisinde tek örnektir. Türbede “Tercan taşı” olarak bilinen kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Dışarıdan tamamen sağır ve silindirik olan kuşatma duvarı yapısı, iç kesimde nişlerle bölünmüştür. İçeride, gövdeyi çepeçevre saran ve üzeri beşik tonoz ile örtülü, derinliği 1.23 m., genişliği 2.40 m. olan sivri kemerli on bir niş açılmıştır. Önceden içerisinde taş lahitler bulunuyordu. Bu nişler de Anadolu’da başka bir yapıda görülmemektedir. Girişin hemen sağındaki duvar nişi içerisinden dama çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır. Daha küçük boyutlarda olan kuzeydeki

niş diğerlerine göre farklı bir üst yapıya sahip olup, içerisinde bir çeşme ihtiva etmektedir. Türbenin dairevi çevre duvarının yaklaşık 7.00 m. yüksekliğinde, bir taçkapısı bulunmaktadır.

Taçkapı geometrik motiflerle bezenmiş, geniş bir silme ile dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır (Resim 18-19). Taçkapı sivri kemerli ve mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Sütunce başlıkları mukarnaslı olup, başlıklar üzerinde bulunan ve birer daire içine alınarak beş köşeli yıldızlar şeklinde düzenlenen kompozisyonlar, kufi harfler ile yazılmış, Hz. Peygamber'in ve ilk dört halifenin adlarını ihtiva etmektedir. Taçkapı girintisinin iki yanında yer alan konsol şeklindeki çıkıntılar üzerine, halat örgüsü şeklinde bir bezeme işlenmiştir. Burada da yapı ustasının adını veren kitabe bulunmaktadır. Nesih hatla ve Arapça yazılan kitabede usta adı olarak "Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal el- Ahval'in", eser adı olarak ise "Allah onun ve yakınlarının günahlarını affetsin" yazılıdır.[38] Bu yazıya çiçekli bir dekor, fon teşkil etmektedir.[39] Yukarıdaki süslemenin büyük bölümü, kuşatma duvarının batı tarafında, taçkapının yer aldığı ön yüzde toplanmıştır. Burada yazıda, geometrik ve bitkisel örgüler, figürlü bezemeler, rozetler ve nişlerin birarada kullanılmasıyla yapının bu cephesi daha çekici bir hale getirilmiştir.[40]

Çeşme, girişin kuzeyinde, her iki yanı üzüm salkımları ile tezyin edilerek yukarısı mukarnaslı bir nişin içerisine yerleştirilmiştir.[41] İki katlı olan türbenin üst katı Mescid olarak düzenlendiğinden, çeşmenin türbeyi ziyaret edenlerin abdest alması için gereken su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olduğu düşünülmektedir. Çeşmeden akan su, avlu zemini ile kuşatma duvarının birleştiği yerde, bir olukla dışarı atılmaktadır. Aynı zamanda üzeri açık olan avluda biriken kar ve yağmur suları da bu yolla dışarı atılabilmekteydi. Ancak bugün bu oluğun çıkış noktası da kapanmıştır. Girişin güneyindeki niş içerisinde kuşatma duvarının üstüne çıkışı sağlayan 17 basamaklı bir merdiven bulunmaktadır.

Türbe, kare planlı bir cenazeliğin üzerine oturtulmuştur.

Cenazeliğin girişi güney yönde açılmış ve buraya merdiven sahanlığının altındaki beş basamakla inilmektedir. Mukarnas kavsaralı kapı ile de cenazeliğe girilmektedir. Cenazelik 2.85 m.x2.85 m. boyutlarında olup, mukarnaslı girişe sahip tek cenazelik örneğidir. Doğu ve batı duvarlarında açılan iki mazgal pencere ile aydınlatılan cenazeliğin üzeri, çapraz tonozla örtülmüştür. İçerisinde sonradan konulmuş bir sanduka bulunmaktadır.

Alt kattaki kare kaide üzerine, sekiz kenarlı gövde tabanı ve onun üzerine de sekiz yarım silindirin oluşturduğu dilimli gövde kısmı oturtulmuştur (Resim 20). Sekiz dilimli gövde ile uyum sağlayan külahta da sekiz dilimli olarak yapılmış ve külahın dilimli yüzeyleri kaval silmelerin böldüğü panolarla süslenmiştir.

Mescid olarak kullanılan kümbetin üst katına tek yönlü ve yedi basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. İç mekan; sekiz yarım daire ile sekiz dilime bölünmüş, üst örtü de bu gövdeye uydurularak dilimli bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekan, üç mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Türbenin üst katında sanduka ve mihrap nişi bulunmamaktadır.

■ Micingirt Kümbeti

Micingirt Kalesi'nin kuzey-doğu yamacında inşa edilmiştir. Üzerinde kitabe bulunmayan kümbet XII. yüzyıl Saltuklu eserleri ile bir üslup birliği göstermektedir. Gövde dıştan çokgen içten silindirik olarak düzenlenmiştir. Kümbetin girişi kuzeye açılmakta olup, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Girişin her iki yanında ise üzeri istiridye yivli olarak işlenen birer nişe yer verilmiştir. Üst örtüsü tamamen yıkılmıştır ancak kalan izlerinden içten kubbe dıştan konik külahlı olduğu anlaşılmaktadır. Giriş yönü dışında sivri kemerli beş pencere ile türbenin içerisi aydınlatılmıştır. Pencere alınlıkları mukarnaslarla işlenmiştir. İki renkli düzgün kaliteli kesme taş işçiliği görülmektedir.

► Hamamlar

■ Tercan Mama Hatun Hamamı

Tercan Mama Hatun Kervansarayı'nın kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Resim 21). Hamamın kervansaray ve türbe ile aynı tarihlerde XIII. yüzyılda yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana kurulan hamam 8.12 m.x14.90 m. boyutlarında, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden teşekkül etmiştir. Soyunmalık bölümü üzeri, beşik tonoz örtülü olup ortasında bir havuza yer verilmiştir. Buradan ulaşılan ılıkılık bölümü kare planlı ve kubbe ile örtülmüştür. Sıcaklık bölümü ise asıl yıkanma bölümünü oluşturmakta, 4.30 m.x3.27 m. ölçülerindeki bu alanın, üzeri basık bir kubbe ile örtülmüştür. Güney kısmına ise tuvaletler yerleştirilmiştir. Külhan, hamamın doğu ucuna yerleştirilmiş, üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Sıcaklıkla külhan arasındaki bağlantı küçük bir açıklıkla sağlanmıştır.

► Kervansaraylar

■ Tercan Mama Hatun Kervansarayı

Erzincan'ın Tercan ilçesi merkezinde hükümet binasının yaklaşık 150 m. kadar batısında Mama Hatun Türbesi'nin karşısındadır (Resim 22). Tercan'ın, Erzurum'la Erzincan arasında önemli bir ulaşım noktasında yer alması ayrıca Tercan'dan geçen tüm seyyâhların ve yolcuların konakladığı bir yapı olması bu Kervansarayı önemli kılmıştır.

Mama Hatun Kervansarayı, türbesi ve hamamı aynı dönem eseridir. XIII. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği genel olarak kabul edilmektedir.[42] Türbenin mimarı olan Ahlatlı Mimar Ebü'n Nema Bin Mufaddal el-Ahval'in aynı zamanda kervansarayı da mimarı olabileceği düşünülmektedir.

Mama Hatun Kervansarayı eş odaklı plan düzenine sahip olup, 51m.x51m. boyutlarında kare bir alan üzerine kurulmuştur. Kervansaray iç mekanında, bir avlu etrafında dizilen odalar ile kuzey ve güneyinde, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen ahır bölümlerinden meydana gelir. Mama Hatun Kervansarayı'nın

mimarisinde kütlesellik, dışa kapalılık ve kalevari bir görünüm hakimdir. Dış cephe 16 dayanak kulesi ile tahkimatlandırılmıştır.[43]

Kervansarayın eyvan derinliğindeki taçkapısı, doğuya açılmaktadır. Taçkapı iç köşelerine birer sütunce, iki iç yanında ise birer mihrabiye bulunmaktadır.

Mama Hatun Kervansarayı orta avlu etrafında şekillenmiştir. Kervansarayın merkezinde yer alan 18.50 m x 25.00 m. ölçülerindeki avlunun boyutları büyümüş, kapalı ve açık kısmı olan bazı büyük boyutlu hanların avlularına yakın boyutlarda düzenlenmiştir. Avlunun kuzey ve güney kenarları boyunca dizilen beşer oda ve birer eyvan, kervanlarla gelen insanların barınması için yapılmıştır. Odalar 4.60 m.x3.30 m. boyutlarında olup, hepsi sivri beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca bütün odaların girişleri basık sivri kemerli ve dikdörtgen formlu olarak düzenlenmiştir.

Avlunun batı kenarında ortada büyük bir ana eyvan, bunun iki yanında daha küçük birer eyvan ile köşelerde birer odaya yer verilmiştir. Koridorun girişe yakın kısmında, kuzeyde çatıya çıkan merdiven ve biri merdivenin yanında, diğeri karşısında olmak üzere iki oda kapısı bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir konuma sahip olan bu odaların birbirleriyle ve diğer odalarla bağlantıları yoktur.

Enlemesine yerleştirilmiş olan bu koridor, iki ucunda yer alan ahırlara geçit vermektedir. Ahırlara giriş, basit dikdörtgen çerçeveli kapılar ile sağlanmaktadır. Eş odaklı planın dış halkalarını tamamlayan ve hanın kuzey, güney kenarları boyunca uzanan ahırlardan kuzeydeki 43.40 m. x 8.70 m., güneydeki ise 48.80 m. x 8.55 m. boyutlarında olup, her iki ahır da sivri beşik tonozlu geniş birer galeri görünümündedir. Bu kısımlar belirli aralıklarla destek kemerleriyle takviye edilmiştir. Ahırlardan kuzeydekinin batı ucunda, birbiri ile bağlantılı iki oda daha bulunmaktadır. Girişten hemen sonra gelen ve kapıları giriş koridoruna açılan iki odanın, hanı korumakla görevli kişilere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu odalarla sırt sırta yapılan ve girişleri avlu yönündeki ikinci koridora açılan odaları ise, gelen kervanların mutfak ihtiyaçlarını

karşılayan görevlilerle, hanı yöneten idarecilere ait mekanlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu mekanların konumu, avlunun ve avlu etrafındaki mekanların yerleştiriliş düzenini büyük ölçüde etkilemiştir.

Mama Hatun Kervansarayı'ndaki aydınlatma diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi azdır. Bu durum yapının plan itibariyle iç içe geçmiş halkalardan oluşması nedeniyle daha da artmaktadır. Doğu kanadındaki odaların hiçbirinde pencere bulunmamaktadır. Güney ahırda, doğu taban duvarında sonradan genişletilmiş bir pencere ve tonozun sırtında on ışıklık, kuzey ahırında dokuz ışıklık bulunmaktadır.

Kervansarayın üstüne, giriş koridoruna girildikten sonra hemen sağda, kuzeyde bulunan bir merdivenle çıkılmaktadır. Kervansarayın en ilgi çekici yanlarından biri de damdaki kuzey ve güney kanatlarında, doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dar galeridir. Her iki galeriye de doğu yönlerindeki birer merdivenle inilmektedir. Galeriler yaklaşık 2.00 m. yüksekliğinde ve dar yönde basık beşik tonozla örtülüdür. Bu galeriler, girişlerinin dışında dışa kapalıdır ve bu nedenle saklama ya da depolama için kullanılması uygundur.[44]

Mama Hatun Hanı'nda malzeme olarak, çeşitli boyutlarda düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Sarı renkli bu kesme taş malzeme, toprak dam dışında hanın bütün bölümlerinde kullanılmıştır.

Günümüzde Mama Hatun Kervansarayı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış yeni bir fonksiyon yüklenerek, kullanılabilir hale getirilmiştir.[45]

Değerlendirme: Saltuklular, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamış oldukları süre içerisinde hem önceden mevcut olan kaleleri onararak kullanmışlar hem de kendi kültürlerini yansıtan cami, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa etmişlerdir. Bulundukları konumda stratejileri mimari yapılaşmadan ziyade, yurt tutma çabalarını gerekli kılmıştır. Bunun için de mimari ikinci planda yer almıştır. Ancak ortaya konulan az, ama çok kıymetli nadide eserler ile de Türk Sanatı içerisinde sürekli kalabilmeyi başarmışlardır.

Saltuklu eserlerinin büyük bir kısmında çok kaliteli düzgün

kesme taş işçiliği görülmektedir. Bu bölgedeki taş malzemenin bolluğu ve bunu işleyen çok iyi yerli ustaların bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yapılar üzerinde Türk-İslam Sanatı'nda pek kullanılmayan bölgesel motiflerle de karşılaşılacaktır. Emir Saltuk Kümbeti ve Mama Hatun Türbesi'nde kullanılan motifler sadece süsleme ile sınırlı kalmayıp, mimari elemanlarda da işlenmiştir.

Ayrıca Mama Hatun Türbesi'nde ve Emir Saltuk Kümbeti'nde görülen düzenlemeler onların Anadolu'da tek örnek olarak kalmasını sağlamışlardır. Mama Hatun Türbesi çevresini kuşatan üzeri açık, dairevi kuşatma duvarı, Anadolu Türk mimarisinde ilk ve son olarak burada uygulanmıştır. Emir Saltuk Kümbeti ise inşa tarzı ve süslemeleri yönünden diğer kümbetlerden farklı olup, Erzurum'un ve hatta Anadolu'nun en erken kümbetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Erzurum Ulu Camii'nde mihrap önü bölümünde kullanılan ahşap kırlangıç kubbe ise Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir uygulama olup, Saltuklu eseri ile Türk Sanatı'na kazandırılmıştır. Yapılardaki mimari ve süsleme bakımından görülen bu farklılık Saltukluların Kafkasya olan ilişkilerinin etkilerine işaret etmektedir. Yapılar üzerine konulan kitabe ve usta monogramları ise bu eserlerin Türk Sanatı'na olan aidiyetlerinin kalıcı belgeleri olmuşlardır.

Yrd. Doç. Dr. Haldun ÖZKAN,
Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 8 Sayfa: 72-82

■ Dipnotlar:

[1] A. Ş. Beygu; Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936, s. 36-41.; M. F. Kırzioğlu; Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 373.; İ. H. KONYALI; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 25-27.; A. Sevim-Y. Yücel; Büyük Türkiye Tarihi, Ankara 1990, s. 206-208.; C. Alptekin; "Saltuklu Sikkeleri" Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Z. V. Togan Özel Sayısı, Erzurum 1985, s.

293-296. Y. Öztuna; Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, C. I, İstanbul 1983, s. 473.; O. Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1973, s. 3.; F. Sümer; "Saltuklular" Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, Selçuklu Araştırmaları Dergisi., S. 3, Ankara 1971, s. 395-400.; E. Konukçu; Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, s. 35.

[2] H. F. B. LYNCH; Armenia, Travels and Studies, Beirut 1967, s. 209-210.; E. Smith-H. G. U. Dwight; Armenia; Inckding a Journey Through Asia Minor and info Georgia and Persia, London 1884, s. 63-64.; R. Grousset; Histoire de L'Armenie, Paris 1947, s. 181.; S. Veyonis; The Decline of Medieval Hellenizm in Asia Minor and The Proces of Islamiyation from the Eleventh Through the Fifteenth Century, London 1971, s. 17, 28.; C. B. NORMAN; Armenia and The Campaign of 1877, London 1878, s. 28-29.; B. DARKOT; İslam Ansiklopedisi "Erzurum" Mad. c. 4, İstanbul 1964, s. 341; M. H. Yinanç, İslam Ansiklopedisi, "Erzurum" Mad., İstanbul 1964, s. 345.

[3] G. Ostrogorsky, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Ankara 1986, 65, 155.

[4] Belâzuri, Futuhûl-Buldan, 1987, 278; İbnü'l Esir, El Kamil Fi't Tarih, İstanbul 1987.

[5] Kalenin tamir görmesi ile ilgili elimizde fazla bilgi yoktur. Bunlardan birisi 1534 yılına aittir. Bkz., N. Sevgen; Anadolu Kaleleri I, Ankara, 1959, s. 112.

[6] O. Turan, "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi III, Ankara 1971, s. 391.

[7] Adından dolayı kalenin kuruluşu XV. yüzyılda bölgede hüküm sürmüş olan Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan'la ilişkilendirilir. Ancak bu dönemde, önceden mevcut olan Kale yenilenmiştir.

[8] Konyalı; s. 512.

[9] Konyalı; s. 504.

[10] Konyalı; s. 495-496.; F. Sümer; "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, Ankara 1971, s. 391-433.; Konukçu; s. 35.

[11] F. V. König; Handbuch Der Claidischen İnscrifthen,

Osnabr  ch 1967. eserinde verdiği bilgilere göre Zivin'de bulunmuŐ  ve Tiflis Müzesi'ne g  t  r  lm  Ő  Urartulara ait bir stel üzerinde Kale ilgili bilgiler kayıtlıdır. Ayrıca bkz. M. Salvini; Geschichte und Kultur der Urartaer, Dramstadt 1995, s. 5.; G. A. Melikisvili; Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova 1960 s. 27 de Zivin Kalesi'nden Bölgedeki en önemli Urartu Kalesi olarak bahseder. A. Ceylan; SarıkamıŐ , Erzurum 2001, s. 63.

[12] A. Ő . Beygu; 1936, s. 240.

[13] A. Uluçam; "Kars'taki Osmanlı Eserleri" Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars 1991, s. 147-148.; N. Sevgen; s. 193.

[14] A. Uluçam; s. 148.

[15] A. Uluçam; "Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari   zellikleri" Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988), Ankara 1994, s. 415.

[16] A. Uluçam; s. 415.

[17] A. Ő . Beygu; Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936. s. 38-39.; A. Altun; Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir   zet, İstanbul 1988, s. 44, 45.

[18] R. Arık; "Erzurum'da İki Cami" Vakıflar Dergisi, S: VIII, Ankara, 1969, s. 149.; R. H.   nal; "Erzurum İli Dahilindeki İsl  m   Devir Anıtları   zerine Bir İnceleme", Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi AraŐ tırma Dergisi S: 6, Erzurum 1973, s. 19.

[19] Uzun yıllar bir Gözetleme Kulesi ve Saat Kulesi olarak da görev yapan minarenin, ő erefeden yukarısı yıkıldıktan sonra "Kesik Kule" ismiyle de anılmıŐ tır. Kule olarak kullanıldığı zaman gözetleme k  Ő k  n  n top mermileri ile yıkılması sonucu, sonradan bu kısım ahŐ aptan yapılmıŐ tır. Bu bölüm de harap olunca, kitabenin üzerindeki bölüm, tepsi gibi açıkta kalmıŐ tır. Ezan burada okunduğu için halk tarafından "Tepsi Minare" olarak adlandırılmıŐ tır. İç Kale ve Mescidi depo haline getirildikten sonra tarihi üzerine saat konulmuŐ  ve "Saat Kulesi" olarak da isimlendirilmıŐ tır.

[20] İ. H. Konyalı; Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s. 219-220.

[21] İ. H. Konyalı; s. 502.; H. Gündoğdu; "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar" Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara 1989, s. 211.

[22] R. H. Ünal; "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi S: 6, Erzurum 1973, s. 82.; H. Gündoğdu; "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar" Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara 1989, s. 211.

[23] R. H. Ünal; Erzurum s. 82.;.

[24] A. Ş. Beygu; s. 98-103.; R. H. Ünal; Les Monuments Islâmîques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region, Paris 1968, s. 28-31.; R. H. Ünal; Erzurum s. 52-52.; H. F. B. LYNCH; 212.; B. Ünsal; Turkish Islamic Architecture, London, 1970, s. 16.; H. Yurttaş; "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler" Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz Özel Sayısı, Sayı: 17, Erzurum 2001, s. 191.

[25] H. Karamağaralı; "Erzurum Ulu Cami", A. Ü. İlahiyat Fak. Y. A. D. III, Ankara 1981, s. 150.; R. ARIK; s. 152-156.; A. Altun; Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul 1988, s. 44-45.

[26] İ. H. Konyalı; s. 264.; H. Karamağaralı, s. 150.

[27] Ulu Camiinin güneyine 1965 restorasyonunda bir istinat duvarı yapılmıştır.

[28] R. Arık;. 44-45.; H. Karamağaralı; s. 150.; İ. H. Konyalı; s. 264.

[29] Bu mukarnaslı tonoz esas itibari ile Yakutiye Medresesi'ndeki ile aynıdır. Ancak Yakutiye Medresesi'nin tonozu daha dik ve mukarnasların işlenişinde küçük farklar görülmektedir.

[30] İ. H. Konyalı; s. 266.

[31] Çeşme olduğunu düşündüğümüz bu nişin sağ üst köşesinde, bir benzerini mihrapta gördüğümüz geometrik rozet yer almaktadır.

[32] H. Karamağaralı; s. 150.; Ö. Bakırer,; Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Ankara 1976.

[33] O. Aslanapa; Türk Sanatı, II, Ankara 1990, s. 152.

[34] A. Ş. Beygu; s. 86.; İ. H. Konyalı; s. 421.; s. 126; R. H. Ünal; Erzurum s. 96-98.; O. C. Tuncer; Anadolu Kümbetleri, I, (Selçuklu Dönemi) Ankara 1986, s. 126.; M. O. Arık; "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri" Anadolu (Anatolia), CXI (1967), Ankara 1969, s. 62.; A. Altun; s. 31.; S. K. Yetkin; İslâm Ülkelerinde Sanat, İstanbul 1984,; K. Otto Dorn; "Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der İslâmîschen Kunst" Beitrage Zur Kunstgeschichte Asiens, İstanbul 1963, s. 149.; H. Gündoğdu; "Geçmişten s. 175.; S. K. Yetkin; İslâm Mimarisi, Ankara 1959, s. 75; H. Önkal; Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996, s. 19.

[35] G. ÖNEY; "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", Belleten, XXXIII, Ankara 1969, s. 181.; H. Gündoğdu; Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, İ. Ü. Edebiyat Fak. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1979; O. C. Tuncer; "Anadolu Selçuklu Kümbetlerinin Gelişimi ve Özellikleri", X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara 1986, s. 1076.; O. C. Tuncer; Mimarlık Tarihi, II, Ankara 1980, s. 52.

[36] O. Aslanapa; Türk Sanatı, Ankara 1990 s. 132.; S. K. Yetkin; "Mama Hatun Türbesi" Y. A. D. I, Ankara 1957, s. 75.; S. K. Yetkin; Türk Mimarisi, İstanbul 1970, s. 69.; O. C. Tuncer; Anadolu Kümbetleri, I, (Selçuklu Dönemi), Ankara 1986 s. 118.; M. O. Arık; "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri' Anadolu, (Anatolia), CXI (1967) Ankara, 1969, s. 62.; A. Altun; s. 31.; S. K. Yetkin; İslâm Ülkelerinde Sanat, İstanbul 1984, s. 92.; H. Önkal; Türbe için 1245 yılı civarını uygun görmüştür. Bkz.: Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara 1996, s. 442.

[37] F. Sümer; "Saltuklular" s. 418.; O. Turan; s. 17.

[38] Z. Bayburtluoğlu; Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993, s. 160.

[39] A. Ş. Beygu; s. 258.; H. Derek and O. Grabar; İslâmîc Architecture and its Decoration A. D. 800-1500, London 1964, s. 65.

[40] S. Ögel; Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara 1987, s. 45.

[41] Bu borulardan gelen su, muhtemelen nişin içerisinde bulunan bir musluktan dışarı akıyordu. Ancak bugün musluktan iz kalmamıştır.

[42] A. Tükel (Yavuz); "Anadolu'da Eş Odaklı Selçuklu Hanları" ODTÜ Mimarlık Fakültesi Der., Ankara 1976, s. 197.

[43] R. H. Ünal; s. 149.; A. Tükel (Yavuz); s. 197.; H. Gündoğdu; "Tarihi Kalıntılar" Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan, Ankara 1998, s. 227.

[44] Düz toprak damla kapatılmış olan üst örtü Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlar sırasında, çift eğimli ve çinko kaplı modern bir örtüyle kapatılmıştır. Söz konusu dam üzerinde yükselen ve sayıları 36 yı bulan bacalar Osmanlı döneminde yapılmış olup, son yıllardaki onarımlar sırasında tekrar elden geçirilmiştir.

[45] H. Yurttaş; "Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar" Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları, Kayseri 2001, s. 637.
Taryhy makalalar